

هنر محیطی، جزیره هرمز: ابعاد زیست محیطی

لعیا یوسفی هروانی^۱

محمد معین الدینی^{۲*}

m.moeinadini@soore.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۲۹

چکیده

زمینه و هدف: هنر محیطی از گرایش‌های هنر معاصر است که به واسطه اهداف و شیوه‌های اجرا به شاخه‌های متعددی تقسیم می‌شود. تعدادی از این شاخه‌ها نیز در ارتباط با مسائل و بحران‌های زیست محیطی هستند. هنرمندانی که دغدغه سلامت محیط زیست دارند از آنجا که به‌طور مستقیم در محیط کار می‌کنند آثارشان را در راستای آگاهی بخشی نسبت به پیامدهای آسیب‌زای محیط زیست خلق می‌کنند. از این رو هدف این پژوهش شناخت نقش و اهمیت کنشگری هنرمندان هنر محیطی در آگاهی بخشی نسبت به تهدیدهای زیست محیطی - به‌طور مشخص در جزیره هرمز - است.

روش بررسی: پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی به مطالعه برخی از آثار هنر محیطی اجرا شده در جزیره هرمز می‌پردازد تا بر اساس ارتباط اثر هنری با مقولات زیست محیطی، پیامدهای مثبت و منفی آن‌ها را مرتبط با مسائل محیط زیست این جزیره واکاوی کند. نمونه‌ها مورد بررسی این پژوهش از بین آثار متعدد هنر محیطی اجرا شده در جزیره هرمز و در راستای هدف پژوهش انتخاب شده‌اند.

یافته‌ها: تحلیل نمونه‌های پژوهش نشان می‌دهد برخی از هنرمندان محیطی توانسته‌اند با تمرکز بر مهم‌ترین عوامل طبیعی این جزیره مانند حیوانات بومی، کانی‌ها و خاک‌های رنگی آثاری را خلق کنند که منجر به توجه بیشتر مردم به حفظ آن‌ها بشود، هرچند اجرای آثاری مانند فرش خاکی پیامدهای ناگواری برای زیست محیط جزیره به همراه داشته است. دغدغه دیگر هنرمندان مورد پژوهش این مقاله انواع آلودگی‌های محیطی این جزیره بوده است که اجرای آثاری با استفاده از مواد بازیافتی تلاشی برای نشان دادن اهمیت حفظ محیط زیست این جزیره بوده است.

۱- کارشناسی ارشد هنرهای تجسمی، نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.

۲- استادیار، عضو هیئت علمی گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران. * (مسوول مکاتبات)

بحث و نتیجه‌گیری: علی‌رغم تلاش هنرمندان، کمبود دانش عمومی و ضعف حمایت‌های نهادی باعث شده است تا مجموعه آثار ایشان بیش از اینکه تأثیر ماندگاری برای حفظ محیط‌زیست این جزیره داشته باشد بیشتر به‌نوعی مرثیه‌خوانی و سوگواری پس از فاجعه‌های زیست‌محیطی تبدیل شده باشد.

واژه‌های کلیدی: هنر محیطی، مسائل زیست‌محیطی، هنر زیست‌محیطی، جزیره هرمز، هنر معاصر.

Environmental Art, Hormuz Island: Environmental Dimensions

Laya usefi haravani^{1 *}

Lusefi2018@gmail.com

Mohammad Moeinaddini²

Admission Date: November 15, 2023

Date Received: July 20, 2023

Abstract

Background and Objective: Environmental art is a form of contemporary art encompassing a wide variety of styles categorized with respect to different purposes and techniques, with some styles dealing with ecological issues and crises. Creating their works directly in nature, eco-conscious artists intend to raise awareness about the detrimental human impacts on the environment. Therefore, this study aims to identify the role and significance of environmental artists in raising awareness about ecological threats, especially on Hormuz Island in the Persian Gulf.

Material and Methodology: This descriptive-analytical study reviews several works of environmental art on Hormuz Island to analyze their implications, whether positive or negative, for the island's ecological issues. These pieces were selected from various environmental artworks on the island based on their relevance to the research purpose.

Findings: According to the analysis of research samples, through their works, some artists have successfully encouraged the public to protect the island's major ecological components, *e.g.*, local animals, minerals, and multi-colored soils. However, the execution of some artworks, *e.g.*, the *Soil Carpet*, has come at the environmental expense of the island. Other reviewed artists, concerned with different types of environmental pollution plaguing the island, have created their works by using recycled materials to highlight the importance of protecting the island's environment.

Discussion and Conclusion: Despite the efforts of artists, limited environmental awareness of the public and inadequate support from public institutions have prevented these artworks from making durable contributions to the protection of the island's environment, making them instead a lament for ecological disasters that have already occurred.

Keywords: environmental art, ecological issues, ecological art, Hormuz Island, contemporary a

---

1- Master's degree in visual arts. Painting. Faculty of Art. Soore University. Tehran. Iran.

2- Department of Painting. Faculty of Art. Soore University. Tehran. Iran. *(Corresponding Author)

مقدمه

روابط انسان با طبیعت و به‌طور کلی سیاره‌ای است که در آن زیست می‌کند. آن‌ها بر این باورند که با مداخلاتی که هنرمندان انجام می‌دهند می‌توانند در بین مردم آگاهی عمومی ایجاد کنند. کما اینکه پژوهش‌های روان‌شناسی و علوم اجتماعی نیز به این نتیجه رسیده‌اند که هنرها این امکان را دارند تا به شیوه‌های مختلف رفتارهای محیطی را شکل دهند، از جمله ارتباط میان افراد با محیط طبیعی، ارائه اطلاعات در مورد مسائل محیطی، برانگیختن واکنش‌های عاطفی، آشکار کردن هنجارهای اجتماعی و تأثیر بر احساس خودکارآمدی مخاطبان در راستای اینکه چه کاری از دستشان برای حل مشکلات زیست‌محیطی برمی‌آید (۱).

در چندین سال گذشته در ایران نیز پرداختن به تبعات زیست‌محیطی در هنر رشد چشمگیری داشته است که در مقایسه با نو پا بودن این هنر بسیار قابل توجه است. اکثر هنرمندان فعال در این حوزه جوانانی هستند که فعالیتشان به‌رغم حمایت‌های کمی که از آن‌ها صورت می‌گیرد قابل اعتنا است. رشد روزافزون معضلات و بحران‌های زیست‌محیطی در ایران مانند سوختن جنگل‌ها، خشک شدن آب دریاچه‌ها، خطر انقراض برخی گونه‌های جانوری و پوشش‌های گیاهی، هنرمندان را متوجه این مسئله مهم کرد که با خلق آثار هنر محیطی مخاطبان را متوجه بحران زیست‌محیطی کنند، در این میان از نظر تاریخی و تعدد آثار و هنرمندانی که به هنرهای محیطی می‌پردازند جزیره هرمز جایگاه ویژه‌ای دارد، بر همین اساس پژوهش حاضر ضمن مطالعه برخی آثار هنر محیطی مرتبط با زیست‌بوم جزیره هرمز به بررسی پیامدهای مثبت یا منفی آن در این جزیره می‌پردازد.

روش و بستر پژوهش

مسئله این پژوهش واکاوی ابعاد زیست‌محیطی پروژه‌های هنر محیطی برگزار شده در جزیره هرمز است، با این پرسش که آثار هنر محیطی اجرا شده در جزیره هرمز چگونه دغدغه‌های زیست‌محیطی را بازتاب داده‌اند؟ و هدف از آن شناخت نقش و اهمیت هنرهای محیطی در آگاهی بخشی نسبت به تهدیدهای زیست‌محیطی در هر زیست‌بوم [جزیره هرمز] است و اینکه بتواند با برجسته کردن نقش هنرهای محیطی در راستای حمایت از

جهان امروز با سرعت زیادی گریبان گیر با انواع بحران‌های زیست‌محیطی شده است که بخش عمده آن‌ها ناشی از ازدیاد جمعیت انسان و دست‌کاری‌های او در نظم طبیعت است و همین ایجاب می‌کند تا بشر امروز بیش از هر دوران دیگری نگران وضعیت زمین و تبعات ناشی از تغییرات اقلیمی باشد. رشد فزاینده مسائل زیست‌محیطی در جهان باعث گسترش اندیشه‌ها و نظریه‌های جدیدی در این زمینه شد و طیف گسترده‌ای از دانشمندان و کنشگران اجتماعی و سیاسی و فرهنگی به اشکال مختلف در پی آگاهی‌رسانی در این حوزه و ارائه راهکار برآمدند؛ در این میان برخی از هنرمندان نیز به‌طور مشخص مسائل و چالش‌های زیست‌محیطی را موضوع اثر هنری خود در نظر گرفته‌اند و در قالب هنر، کنش ورزی می‌کنند.

در میان انواع شاخه‌های هنری که به‌طور مشخص خود را درگیر وضعیت بحران‌های زیست‌محیطی کرده‌اند، انواع گرایش‌های هنرهای محیطی هستند که همان‌گونه که از نامشان برمی‌آید مستقیماً با محیط در ارتباط‌اند، در این میان برخی هنرمندان محیطی طبیعت را دستمایه خلق اثر هنری قرار می‌دهند، برای ایشان طبیعت در هنر تنها منظره نقاشی شده روی بوم نیست بلکه طبیعت آن چیزی است که ما را احاطه کرده است بنابراین هنگام خلق اثر، طبیعت و عناصر آن تبدیل به ماده و ابزار خلق اثر هنری می‌شود و در نهایت اثر هنری شکل گرفته گویی بخشی از آن، جزئی از طبیعت می‌شود. در دهه‌های اخیر و با افزایش نگرانی‌های زیست‌محیطی بسیاری از این هنرمندان مسائل زیست‌محیطی را موضوع کار خود قرار داده‌اند و آثارشان دربرگیرنده مفاهیم متعددی برآمده از ایده هنرمند در تناسب با محیط طبیعی، زیبایی‌شناسی، سیاست، اجتماع و فرهنگ انسان است، در آثار ایشان طبیعت و جلوه‌های آن از بافت جغرافیایی گرفته تا انواع گیاهان، جانوران و دیگر عناصر طبیعی بخشی از ماده خلق اثر هنری محسوب می‌شود؛ این هنرمندان همواره به دنبال خلق نوعی اثر هستند تا مخاطب را به تبعات مخرب محیطی که در آن قرار گرفته‌اند به فکر وادار کنند تا از اثر هنری تأثیر بگیرند. ایشان از طریق خلق اثر هنری در محیط، چالش‌هایی را طرح می‌کنند که پاسخ به آن‌ها مستلزم بازنگری

معرض خطر انقراض و فهرست سرخ IUCN قرار دارند (۶). جدای از این جزیره هرمز دارای جاذبه‌های متعدد طبیعی و تاریخی از جمله الهه نمک، دره سکوت، قلعه پرتغالی‌ها، غارهای دریایی، دره رنگین کمان، دره مجسمه و تندیس‌ها، ساحل سنگ مرغان، ساحل سرخ، فرش هرمز، موزه دکتر نادعلیان و در رأس آن‌ها تنوع خاک‌های رنگی‌ای است که این جزیره را تبدیل به یکی پایگاه‌های مهم و سایت معتبر و مشهور برای هنرمندان هنر محیطی کرده است که خود این نیز به شهرت جزیره و رغبت گردشگران را به تداوم سفر بیشتر می‌کند.

تحلیل نمونه‌های مورد پژوهش نیز بر مبنای ارتباط اثر هنر محیطی با مقولات اخلاقی پیرامون محیط زیستی است. نقد اخلاقی هنر مسئله تازه‌ای نیست و پیشینه آن به افلاطون، از بزرگترین مدافعان و نظریه پردازان اخلاق در هنر می‌رسد. در دوران معاصر نیز رابرت استنکر^۱ با طرح این پرسش که « آیا می‌توان نقص امر اخلاقی را ارزش هنری در نظر گرفت؟ » (۷) مسئله مواجهه هنرمند با اخلاق را پیش می‌کشد و جایگاه اخلاقیات در هنرهای معاصر را ارزیابی می‌کند. از نگاه استنکر هر اثر هنری در سه شاخص می‌تواند درگیر مسائل اخلاقی شود، «اینکه چگونه ساخته شده است، از نظر انواع پیامدهای که دربر می‌گیرد ... و میزان غنای محتوایی که با آن مسائل اخلاقی را کاوش می‌کند» (۷). حال چنانچه حفاظت از محیط‌زیست را اصلی‌ترین تعهد اخلاقی انسان به محیط‌زیست بدانیم، اینجاست که مسئله نحوه ساخت و تعامل آثار هنری محیطی با محیط‌زیست اهمیت پیدا می‌کند؛ بنابراین دیدگاه استنکر کمک می‌کند تا بتوان نسبت هر اثر هنر محیطی با محیط‌زیست را بازخوانی کرد؛ اینکه اثر هنر محیطی در شکل ساختاری چگونه و از چه نوع موادی استفاده شده است، پیامدهای زیست محیطی و مفهومی اثر چه بوده است و در نهایت اینکه چه نوع مسائل زیست محیطی و اخلاق مرتبط با آن را به چالش می‌کشد. آثار هنر محیطی در جزیره هرمز نیز از این الگو به دور نیستند. در نتیجه با توجه به رویکرد محیط زیستی که در آثار هنرمندان فعال در جزیره به کار رفته است و بررسی نحوه ساخت و نوع اثر

آن‌ها به حفظ زیست محیط کمک کند. در فرایند پژوهش پس از مرور ویژگی‌های هنر محیطی و زیرشاخه‌های مرتبط با محیط‌زیست، به تحلیل نمونه‌های پژوهش متناسب با رویکردهای زیست محیطی پرداخته می‌شود. ضرورت این پژوهش در توجه به نقش و اهمیتی است که هنر محیطی می‌تواند در شناسایی و آگاهی‌رسانی به تبعات زیست محیط داشته باشد.

بستر این پژوهش جزیره هرمز واقع در دهانه تنگه هرمز در مدخل ورودی خلیج فارس از دریای عمان است که جمعیت آن طبق سرشماری سال ۹۵ برابر ۵۸۹۱ نفر اعلام شده است (۲). این جزیره با دارا بودن ۴۲ کیلومترمربع مساحت و ۳۸ کیلومتر طول خطوط ساحلی یکی از جزایر مهم ایرانی در منطقه هرمز محسوب می‌شود و با ۱۸ کیلومتر فاصله با بندرعباس، نزدیک‌ترین به بندرعباس است (۳). سواحل هرمز در سه گروه ماسه‌ای قله‌سنگی، گلی و صخره‌ای طبقه‌بندی می‌شوند. ساختار صخره‌ای بیشترین و ساختار ماسه‌ای - قله‌سنگی و گلی به‌طور مساوی تقریباً یک‌سوم میزان طول ساحل را تشکیل داده‌اند (۴). جزیره هرمز به‌عنوان یکی از زیباترین گنبد‌های نمکی جهان دارای منابع غنی طبیعی مانند جنگل‌های حراء، اکوسیستم مرجانی، سواحل شنی و صخره‌ای، پهنه‌های گلی و ماسه‌ای است که مشتمل بر اکوسیستم‌های دریایی، ساحلی و کرانه است. همچنین با وجود زیستگاه گونه‌های مختلف حیات وحش در خشکی و دریا و نیز میراث تاریخی و فرهنگی ارزشمند، به‌عنوان یکی از مقاصد مهم گردشگری طبیعی در جنوب ایران مطرح است (۵). از نظر تنوع جانوری و گیاهی این جزیره استراحتگاه انواعی از پرندگان مهاجر آبی و کنار آبی است که حضورشان جلوه‌های ویژه‌ای به سواحل و پهنه‌های آبی آن می‌دهد. هر سال ۲۲ میلیون پرنده مهاجر از مسیر خلیج فارس می‌گذرند. پوشش گیاهی این جزیره نیز متنوع است و بیشتر شامل درختان و گیاهانی می‌شود که تا حد زیادی به خشکی هوا و شوری خاک مقاوم هستند، ضمن اینکه این جزیره زیستگاه حیواناتی چون جبیر، نوعی آهو خرگوش و جیرفتی و البته محل تخم‌گذاری برخی لاک‌پشت‌های دریایی است که در فهرست گونه‌های در

بررسی کرده‌اند؛ آن‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که آثار هنری که دغدغه زیست‌محیطی دارند در تقاطعی از آثار هنر محیطی، هنر ترسیمی، هنر محیط زیستی^۲ قرار دارد. در این دسته آثار طبیعت طیف گسترده‌ای دارد که عبارت از زمین مکان (وابسته به خاطره فردی و جمعی) طبیعت برساخته (مصنوعات فرهنگی)، طبیعت بکر و دست‌نخورده و محیط‌زیست که در نتیجه این زیبایی‌شناسی و رابطه موجب ارتباط مثبت و مسالمت‌آمیز میان انسان و طبیعت می‌شود و انسان را به تعمق در محیط‌زیست دعوت می‌کند. در مورد تأثیر نقش مخاطب و بازتاب مبنای فرهنگی در جامعه در هنر محیطی، ترکی (۱۱) در پایان‌نامه «نقش هنر محیطی در بهبود سطح فرهنگی با تعامل محیط؛ مطالعه موردی ایران» به مطالعه نقش هنر محیطی در بهبود سطح فرهنگی با تعامل محیط در ایران پرداخته است. وی با بررسی آثار هنرمندان در این زمینه نتیجه می‌گیرد که رویکردهایی که در آن‌ها نگاه به منظر به‌مثابه یک سیستم، مکان، تاریخ و مبنای فرهنگی جامعه در آن‌ها بازتاب داشته است و مخاطبان در ساخت و یا تجربه آن‌ها مشارکت داشته‌اند قادر خواهند بود تا دانش جامع در مورد محیط‌زیست را افزایش و توسعه دهند. در ارتباط با تأثیر نقش مخاطب در آثار هنر محیطی، ایدون (۱۲) نیز در پایان‌نامه «تحلیل و تبیین جایگاه مخاطب در آثار هنر محیطی ایران با رویکرد جامعه‌شناسی؛ مطالعه موردی هنر محیط زیستی در ایران» به مطالعه بررسی جایگاه مخاطب در آثار هنر محیطی ایران اشاره کرده و مخاطب را به‌عنوان عنصر اصلی و همراه هنرمند معرفی کرده است. در واقع جایگاه مخاطب به‌عنوان محصول زمینه اجتماعی در پیوند با هنرمند به ایجاد علایق فرهنگی، فهم و نیازهای اطلاعاتی مشترک می‌انجامد. مطلبی (۱۳) نیز در مقاله «دغدغه‌های زیست‌محیطی در قالب هنر محیطی و شهری» مشکلات زیست‌محیطی را یکی از دغدغه‌های جهان معاصر می‌داند که انواع هنرهای شهری می‌توانند ضمن ارائه جنبه‌های زیبایی‌شناسانه، با نزدیکی به هنر تعاملی و در نظر گرفتن نقش مؤثر مخاطب

محیطی آن‌ها به پیامدهای مثبت و منفی آن‌ها بر طبیعت هرمز پرداخته می‌شود. موردی‌های پژوهش این مقاله آثار هنر محیطی هنرمندان فعال در جزیره هرمز است که آثارشان به‌صراحت با مقوله‌های زیست‌محیطی این جزیره در ارتباط است و تحلیل نمونه‌ها، بر اساس تعریف و تفکیک انواع هنر محیطی، به بررسی ابعاد زیست‌محیطی آثار هنر محیطی در این جزیره می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

در زمینه مسائل زیست‌محیطی در هنر محیطی پژوهش‌های چندانی صورت نگرفته است. بیشتر تحقیقات انجام‌شده در معرفی هنر محیطی و زیرشاخه‌هایش و معرفی هنرمندان فعال در این زمینه است. با توجه به بحران‌های زیست‌محیطی و اکولوژیک که در سال‌های اخیر دغدغه‌ی بسیاری از هنرمندان و پژوهشگران است بهتر است بیشتر به این موضوع پرداخته شود. به‌صورت خلاصه چند مورد از مطالعات انجام‌شده عبارت‌اند از: میرزایی (۸) در پایان‌نامه «بررسی نسبت انسان با طبیعت و تکنولوژی در هنر محیطی» به مطالعه صنعتی شدن جهان و تأثیر آن بر زندگی انسان و طبیعت و دگرگونی‌های ناشی از آن پرداخته و طبیعت را به‌عنوان مادر انسان و تولیدکننده معرفی می‌کند که در حال حاضر متأسفانه به منبعی برای مصرف انسان و رها کردن پسماند تبدیل شده است. در نتیجه نویسنده هنر محیطی را هنری مفهوم‌گرا و در پی بیان مسائل محیط‌زیست و توجه به بازگشت به طبیعت معرفی می‌کند. از جمله مقالاتی که به‌طور مشخص به هنر محیطی در ایران پرداخته است می‌توان به مقاله دارابی و معبد (۹) با عنوان «هنر محیطی: اندی گلدزورثی» اشاره کرد که به مطالعه حوزه شکل‌گیری آثار هنر محیطی اندی گلدزورثی پرداخته و شیوه کار وی که استفاده از باقی‌مانده عناصر فانی و بی‌دوام طبیعی مانند ترکه، شاخه، سنگ، برف، یخ، شن، نی، خار و... است را مورد بررسی قرار داده‌اند. میر خالقی و آفرین (۱۰) نیز در مقاله «تحلیل مؤلفه‌ها و مسائل زیبایی‌شناسی - زیست‌محیطی» به مطالعه مؤلفه‌های محوری زیباشناسی و زیست‌محیطی با توجه به طبیعت آثار هنرمندان این گرایش را

بخشی از موضوع زیبایی‌شناسی آن‌ها می‌شود» با این قید که بستر شکل‌گیری این هنر باید کم‌وبیش طبیعی باشد و یک سایت مصنوعی یا شهری نباشد (۱۷). در واقع با این تعریف شرط محیط طبیعی یکی از مؤلفه‌های مهم این هنر می‌شود. به عبارت بهتر در هنرهای محیطی، ساخت اثر هنری در بسیاری از موارد با عناصر موجود در محیط مانند خاک و بافت گیاهی و سنگ و دیگر عناصر محیطی پیوند می‌خورد و پیوند میان ایده هنرمند و عناصر برگرفته از محیط، اثر هنری را شکل می‌دهد. در اینجا بخش مهمی از معنای اثر هنر محیطی به‌واسطه نوع استفاده هدفمند هنرمند از محیط و عناصر آن است و مخاطب با قرارگیری در محیط به تجربه هنری دست پیدا می‌کند؛ اما زیبایی‌شناسی همه هدف هنر محیطی نبود؛ به‌ویژه از دهه ۱۹۷۰ به‌تدریج هنرمندان و منتقدان، فیلسوفان و بسیاری از کنشگران نسبت به پیامدهای ناگوار برخی هنرهای محیطی برای محیط‌زیست هشدار دادند، از جمله امیلی بردی که با زیر سؤال بردن توجه تنها بر جنبه زیبایی‌شناسی اثر هنر محیطی، این ادعا را مطرح می‌کند که برخی از اشکال هنر محیطی و زمینی «توهین زیبایی‌شناختی به طبیعت» را تشکیل می‌دهند (۱۸). در این میان هنرمندان محیطی منتقد تنها به نمایش طبیعت بسنده نمی‌کنند، بلکه زیستن و تجربه و کنش متقابل با طبیعت را برگزیده‌اند. علاقه آن‌ها و تعهدشان به دیدگاهی گسترده‌تر از آفرینش هنری است و از این راه به کشف خویشتن می‌رسند (۱۹) و این‌گونه است که هنرمند فراتر از ساخت اثر هنری می‌تواند دیدگاه‌های مختلف فرهنگی و سیاسی و البته زیست‌محیطی را با اثرش بیان کند. جدای از این در هنرهای محیطی گاه فرایند شکل‌گیری اثر بر نتیجه اثر تقدم دارد روند آفرینش هنری برای هنرمند در آثار هنر محیطی بسیار بااهمیت‌تر از اتمام کار است. در واقع هنرمند با اصالتی که به مراحل شکل‌گیری اثر می‌دهد تنها به نمایش اثر نمی‌اندیشد به عبارتی هنرمند در فرایند خلق اثر ضمن کنش متقابلی که با اثر دارد شکلی از زیستن را تجربه می‌کند (۲۰)

منجر به بالا رفتن سطح آگاهی مردم نسبت به مفاهیم زیست‌محیطی شود.

هنر محیطی

چیستی و سرآغاز هنر محیطی، به‌واسطه تعدد و تنوع تعاریفی که برای آن بیان شده است تا حد زیادی چالش‌برانگیز و مهم است و بسته به رویکردهای متفاوت می‌توان تعریف و تاریخ خاصی را برای آن به حساب آورد. آنچه واضح است، به‌واسطه پسوند «محیطی» این هنر را باید هنری دانست که تا حدودی محیط اطراف خود را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ به این عبارت هنر محیطی، فرمی از هنر است با این پیش‌فرض که یک اثر هنری باید بر تمامیت معماری اطراف آن غلبه کند و به‌صورت یک فضای کامل در نظر گرفته شود نه اینکه به یک ابژه آویخته به دیوار یا چیزی قرار داده شده در درون یک فضا تقلیل پیدا کند. مطابق این تعریف دامنه هنرهای محیطی بسیاری گسترده می‌شود به‌طوری که نقاشی دیواری‌های معابد باستانی، فرسک‌های رومی یا دوره رنسانس^۱ و نقاشی‌های کلیسای باروک که محیط اطراف تماشاگر و پوشش سراسر معماری، تماشاگر را در پناه خود می‌گیرد. (۱۴). در قرن بیستم هنر آوانگارد گرایش بیشتری به خلق تجربه هنری به‌واسطه محیط کرد، این ایده که بازدیدکنندگان بتوانند وارد نقاشی یا مجسمه شوند و اثر با احاطه کردنشان آنان را جزئی از خود کند (۱۵). وجه مشترک همه تعاریف، قرار گرفتن در مکان و اینکه محیط را تا حدودی تابع خود کردن از شرط‌های اساسی این هنر است، همان‌طور که روئین پاکباز نیز در دایره المعارف هنر آن را اصطلاحی برای توصیف آثار سه‌بعدی می‌داند که تماشاگر می‌تواند به فضای آن‌ها داخل شود و خود را در میان آن‌ها احساس کند (۱۶)، با این تعاریف، هنر محیطی گستره وسیعی از کاربرد و پیشینه تاریخی پیدا می‌کند؛ اما به‌تدریج این شاخه از هنر هویت مختص به خودش را پیدا کرد و نیازمند تعاریف دقیق‌تری شد. آلن کارلسون^۲ هنرهای محیطی را شامل آثاری می‌داند که «در زمین یا روی آن ساخته می‌شوند به‌گونه‌ای که قسمتی از طبیعت

2- Renaissance
3- Ellen Karlsson

۱- فرسک - دیوارنگاره واژه‌ای است که برای اشاره به چندین شیوه نقاشی مرتبط باهم بر روی گچ، دیوار یا سقف به کار می‌رود.

زیبایی‌شناختی داشته باشد به واسطه اینکه بخشی از مکان و شرایط محیطی و فضای حاکم بر آنجا می‌شود با روح مکان و هویت آن پیوند می‌خورد و فرایند تولید معنا با محیط پیوند می‌خورد. به تدریج هنرمندان محیطی با توجه به ویژگی‌های این دسته از هنرها که به‌طور مستقیم با طبیعت و مخاطب ارتباط برقرار می‌کنند به پتانسیل بالای آن‌ها برای انتقال مفاهیم پی بردند. در نتیجه به تدریج برای بسیاری از این هنرمندان دغدغه‌های زیبایی‌شناختی در مقایسه با مفهوم و معنای اثر هنر محیطی وجه ثانوی پیدا کرد، به‌ویژه در ارتباط با محیط طبیعی که هنر از آن برای خلق اثر استفاده می‌کرد. ازدیاد جمعیت و توسعه صنعتی جهان و ازدیاد انواع آلاینده‌های شیمیایی و عواملی چون جنگل‌زدایی، آلودگی‌های اتمی، آب شدن یخ‌های قطبی، آتش‌سوزی‌های گسترده، از بین رفتن زیستگاه‌های حیوانات و انقراض آن‌ها، گرمایش زمین و برهم خوردن تعادل آب و هوایی، منجر به خشک‌سالی می‌شود و بسیاری خسارت‌های دیگر بستری برای ایده پردازی هنرمندان محیطی شد تا بتوانند از طریق هنر کنش ورزی کنند. در نتیجه هنرمندان هنر محیطی به تدریج با استفاده از هنر که زبانی جهانی و نمادین به حساب می‌آید شروع به خلق آثاری در این رابطه کردند. به تدریج رویکردهای جدیدی در این زمینه به‌ویژه در شاخه هنرهای بازیافت و زیستی شکل گرفت که هدف آن‌ها نه فقط خلق اثر با استفاده از عناصر محیطی بلکه به تفکر و داشتن مخاطبان نسبت به پیامدهای ناگوار زیست‌محیطی بود. شاخه‌هایی مانند هنر بازیافت؛ هنر در طبیعت؛ هنر ترمیم؛ هنر زیست‌محیطی نوآورانه؛ هنر رودخانه؛ هنر فرایندی؛ و گرایش‌های متعدد دیگری، متعهد به ارائه اهمیت مفاهیم زیست‌محیطی شدند؛ با این رویکرد در واقع اثر هنری، شکلی از یک کنش اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و زیست‌محیطی می‌شود.

از نظر هنرمندان کنش ورز، هدف هنرمند از خلق اثر هنری محیطی، کار در محیط طبیعی و درک درونی زندگی است، رهیافت اصلی هنر محیطی فقط پرداختن به مسائلی

در جمع‌بندی می‌توان گفت که ارائه یک تعریف که تمام جوانب هنر محیطی را در برگیرد کار بس بیهوده و ناممکن هست چراکه با از بین رفتن مرزهای هنری و همچنین پویایی هنرهای معاصر، این امر بسی ناشدنی است و بهتر است برای شناخت بهتر این هنر به ویژگی‌های این هنر و مشخصات آن تکیه کرد. ویژگی‌هایی که کمک می‌کنند تا بتوان آثار خلق شده در این زمینه را با دیگر آثار تمیز داد. این ویژگی‌ها شاید در یک اثر جمع نشوند اما برای در نظر گرفتن یک اثر در حوزه هنر محیطی می‌بایست دست‌کم یک یا چند ویژگی را شامل شود، ویژگی‌هایی از جمله میرا و ناپایدار بودن (۲۱) استفاده از طبیعت و عناصر آن در خلق اثر و استفاده از هنر عکاسی و ویدیو در ثبت آثار (۲۲)، همچنین در نظر گرفتن مکانی خاص برای اثری خاص (مکان - ویژگی) همکاری و مشارکت هنرمند با مخاطب، هنرمندان و یا فعالان حیطه‌های دیگر مثل دانشمندان، پژوهشگران، آموزگاران. مکان یعنی یک بخش از تجربه محیطی، همراه با همگرایی شناخت‌ها، تأثیرات و رفتارهای افرادی که با آن‌ها زندگی می‌کنند (۲۳)، قرارگیری در فرایند گذر زمان، اهمیت روند آفرینش اثر و نه فقط محصول تمام‌شده (۲۰) و رسانیدن مفهوم یا ایده معین به مخاطب (۱۶) به‌طور عمده خاستگاه هنر محیطی به معنای امروزی آن آمریکا و دهه ۶۰ و ۷۰ میلادی برمی‌گردد که هنرمندانی فراتر از سنت تاریخی نمایش آثار هنری در موزه و گالری‌ها عمل کردند و بارها کردن شیوه‌های تولید و نمایش آثار هنری، به درون محیط قدم نهادند و شیوه خلق اثر هنری، نحوه نمایش و تعامل مخاطب با آن را کاملاً دگرگون کردند؛ به عبارتی نوعی حسی از آزادی فارغ از چارچوب‌های سنتی را ایجاد کردند، سنتی که همچنان دنبال می‌شود. در این میان به‌ویژه هنرهای محیطی «مکان - ویژه» یک نقطه عطف به شمار می‌روند که در آن هنرمندان در یک مکان خاص با کار هنری خود بخشی از مکان و فضا را به اثر هنر خود اختصاص می‌دهند؛ در اینجا درک اثر هنری تابع مکانی و فضایی که اثر در آن قرار گرفته است می‌شود و به تبع آن اثر هنری بیش از اینکه سوبه‌های

- 4- Ecovention
- 5- River Art
- 6- Process Art

- 1- Recycling Art
- 2- Nature Art
- 3- Restoration Art

هم‌زمان با بیست و پنجمین جشنواره هنر محیطی افتتاح شد که همین امر موجب توجه بسیاری از هنرمندان داخلی و بین‌المللی به جزیره هرمز شد. از جمله اقدامات دیگر وی راه‌اندازی رزیدنسی‌ها و دعوت از هنرمندان مختلف به این جزیره بود. او در سال ۱۳۸۸ موزه شخصی خودش را در این جزیره احداث کرد و در سال ۱۳۹۲ ورودی این موزه با همکاری هنرمندان بسیاری با چیدمان و ساختار جدیدی طراحی شد و این خانه تبدیل به یک محیط فرهنگی فعال شد که همه‌ساله چندین هزار نفر از دوستداران هنر برای حمایت از عملکرد این خانه به آنجا می‌آیند و از آن بازدید می‌کنند و در مجامع بین‌المللی شناخته شده است. از جمله پیامدهای حضور نادعلیان آشنایی بیشتر مردم به‌ویژه قشر هنردوست با این جزیره و رونق گردشگری در آن بود که همین امر از نظرگاه‌های بسیاری باعث مناقشات پیرامون درخطر گرفتن محیط طبیعی هرمز قرار گرفت و گروهی به‌تنهایی نادعلیان و فعالیت‌های وی در راستای برگزاری هنرهای محیطی و دعوت از هنرمندان را عاملی برای بین رفتن محیط‌زیست جزیره هرمز می‌دانند و حتی در این میان کار به مشاجرات و دعوای فیزیکی بین این هنرمند و مخالفان وی نیز کشیده شده است، هرچند نادعلیان هدف خود را از انتخاب جزیره هرمز برای فعالیت‌های هنری خود جدا از اینکه فرهنگ می‌داند و به همان اندازه دغدغه‌های زیست محیطی نیز می‌داند. او معتقد است که امروز ما با بحران‌های زیست محیطی در دهکده جهانی روبه‌رو هستیم. او با این انگیزه و اعتقاد جزیره هرمز را به دلیل بکر و دست‌نخورده بودن طبیعت و محیط آن انتخاب کرد. (۲۵) پیامد این امر به تدریج جزیره هرمز را تبدیل به یکی از مهم‌ترین کانون‌های هنر محیطی کرد که برخی از آن‌ها تأثیرات مهمی بر گفتمان محیط زیستی جزیره گذاشت که شاید مشهورترین آن‌ها پروژه «فرش خاکی» باشد که به تدریج فراتر از یک اثر هنری، به‌نوعی کنش نمادین در عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی و ایدئولوژی تبدیل شد.

زیست محیطی و نقد آن و یا دادن راهکار نیست بلکه هشدارهای نمادین و تأملات شاعرانه را نیز شامل می‌شود. بدیهی است وقتی مسئله زیبایی‌شناسی اولویت اصلی هنر نباشد جذب مخاطب نیز در این هنر کاهش می‌یابد. پس باید با آگاه‌سازی مخاطب و شفاف‌سازی تلاش کرد تا هنر را به گونه‌ی امروزی برای آنان شرح داد که هنر فقط مولد زیبایی نیست شاید فارغ از یک اثر هنری زیبا حاوی پیامی تأثیرگذار باشد (۲۴). از اینجاست که درک اثر هنری برای مخاطب و رای چپستی خود آن، با مقولات متعدد بینامتنی پیوند می‌خورد. در ایران نیز هنرمندان محیطی درگیر این مسائل شده‌اند و به تدریج آثاری خلق کرده‌اند که توجه بخشی از جامعه را به‌سوی نوع و میزان تخریب محیط‌زیست قرار داده‌اند. یکی از مهم‌ترین کانون‌های هنر محیطی ایران جزیره هرمز است که تقریباً به‌واسطه تنوع آثار هنری محیطی ساخته شده در آن و اینکه طی دوره‌های مختلف محل برگزاری جشنواره هنر محیطی ایران بوده است تبدیل به یکی از کانون‌های مهم تجربه هنر محیطی در ایران شده است. سابقه تجربه هنرهای محیطی در جزیره هرمز نیز به شکلی است که می‌توان انواع هنرهای محیطی با گرایش‌های متعدد و اهداف متعدد را در آن بازخوانی کرد که برخی از آن‌ها در نسبتی که با زیست‌بوم آن منطقه پیدا می‌کنند از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند که در بخش زیر به تحلیل چند نمونه از آن‌ها پرداخته می‌شود.

جزیره هرمز و هنر محیطی

پیشینه برگزاری هنرهای محیطی در جزیره هرمز به فعالیت‌های احمد نادعلیان برمی‌گردد. وی در زمینه هنر محیطی اعتبار جهانی دارد و آثار وی در بسیاری از نقاط جهان و فستیوال‌های هنر محیطی اجرا شده است. به‌طور مشخص از بدو ورود احمد نادعلیان از سال ۱۳۸۶ به این جزیره و با برگزاری پانزدهمین جشنواره هنر محیطی و همکاری تعداد زیادی از هنرمندان مانند گروه پنج باز آثار بسیاری در زمینه محیط‌زیست با عناوین مختلف شکل گرفت. هنرمندسرای هرمز در بهمن‌ماه ۱۳۸۸

فرش خاکی

از مهم‌ترین آثار هنری که در جزیره هرمز انجام شد و به عبارتی به یک رویداد مهم در زمینه هنر محیطی مشهور شده پروژه هنر محیطی فرش خاکی بود که بر بستر ساحل بخش غربی جزیره انجام شده است. اثری که برای مدت‌ها تبدیل به شناسه جزیره هرمز شد و حجم داده‌های آن در رسانه‌های مختلف توجه بسیاری را به جزیره هرمز معطوف کرد. میانگین مساحت فرش خاکی هرمز طی سال‌های مختلف بین ۱۲۰۰ تا ۱۵۰۰ مترمربع بوده است. گروه هنری «نو هرمز» به هدایت احمد کارگران، طراح و بنیان‌گذار فرش خاکی هرمز از سال ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۳ طی شش دوره این هنر را اجرا کرد و آخرین طرح فرش خاکی این گروه

در سال ۱۳۹۶ توسط تیمی به هدایت مهدی درویشی روی ساحل نقش‌بست. این فرش‌ها با عناوین مختلفی که نماد اسطوره‌های جنوب هرمزگان داشتند همچون افسانه هرمز، قصه غصه داوود، راز خاک، داماهی، ملمداس و کلک پرواز به اجرا درمی‌آمدند و برای نقوش این فرش‌ها از اسطوره‌های هرمزگان، اشعار خیام، تصاویر لاک‌پشت پوزه عقابی، جیبر، نقوش پوشاک زنان هرمز، قلعه پرتقالی‌ها و نماد موسیقی بومی و سازه‌های محلی استفاده می‌شده است. در اجرای پروژه فرش‌های خاکی بیش از ۵۰ هنرمند ساکن منطقه همکاری داشتند. فرش خاکی بزرگ‌ترین نمونه از نوع خود در جهان بوده و توانسته به یکی از جاذبه‌های توریستی جزیره تبدیل شود. (تصویر ۱)

تصویر ۱- فرش خاکی، جشنواره هنر محیطی. ساحل سنگ مرغان. جزیره هرمز (۲۶).

Figure 1. Dirt carpet, environmental art festival. Seng Marghan Beach, Hormoz Island.

هنری نمادین در راستای ایدئولوژی فرهنگی و سیاسی تبدیل شد برای نمونه از آخرین اجرای فرش خاکی می‌توان به تمثال حاج قاسم سلیمانی اشاره کرد. (۲۹) از دیدگاه زیست‌محیطی، مشخص است این اثر در دسته آثار محیطی قرار می‌گیرد که جنبه زیبایی‌شناسی آن مقدم بر جنبه‌های کنشی آن بود، به همین دلیل مناسبات زیست‌محیطی در آن کمتر لحاظ شده بود، برای ساخت این اثر از خاک‌های رنگی استفاده می‌شد که حاصل بیش از ۱۰۰ طیف رنگی جزیره بود، عواقب این پروژه، ناشی از حواشی توریستی این اثر بود که به آلودگی محیط جزیره می‌انجامید. به تدریج خود احمد نادعلیان که پیشکسوت هنر محیطی در این جزیره بود از مخالفان این پروژه شد. او با اشاره به حواشی ساخت فرش که رها کردن و عدم جمع‌آوری کیسه‌ها، زباله‌ها و مواد و مصالحی که برای ساخت آن استفاده می‌شد توضیح داد که این اثر نه تنها محیطی نبوده بلکه ابتدایی‌ترین و بنیادی‌ترین اصول رفتن به محیط در آن رعایت نمی‌شود. هرچند

این اثر به تدریج باعث مناقشات بسیاری در ارتباط با مسائل زیست‌محیطی شد و باعث شد تا طرفداران و مخالفان بسیاری داشته باشد. از موافقین این طرح عموماً کارگزاران دولتی هرمزگان بودند که اجرای آن را فرصتی برای جذب توریسم، بوم گردی و رونق اقتصادی و البته نیت برخی دلسوزانه و برخی مطرح کردن نمادین جایگاه مدیریتی خود در راستای سیاست‌های فرهنگی می‌دیدند. برای نمونه هادی کارگران مسئول غرفه فرش خلیج فارس ضمن قدردانی از استقبال گسترده‌ی بازدیدکنندگان گفت «جزیره هرمز با جمعیتی معادل هشت هزار نفر از مناطق محروم ایران به شمار می‌رود و ماهیگیری تنها راه معاش آن را تشکیل می‌دهد و ما امیدواریم با به نمایش گذاشتن فرش خلیج فارس ایران‌گردان و جهانگردان را به سفر به این جزیره تشویق کنیم.» (۲۷) عمده این کارگزاران سعی کردند از آن به‌عنوان رسانه جدید برای معرفی هرمز و در ابعاد بزرگ‌تر، تاریخ ایران معرفی کنند (۲۸) از این‌رو به تدریج فرش خاکی تبدیل به

خاک های جزیره تاثیر قابل ملاحظه ای در زیست موجودات نداشته است. این فرش تاثیر مخربی بر زیست موجودات ندارد زیرا از ترکیبات موجود در جزیره برای ساخت آن استفاده می شود و از نظر فرسایشی به هنگام بارندگی رسوبات نرم است که وارد دریا می شوند. این جزیره در معرض فرسایش شدید قرار دارد. یک بارندگی کافیهست تا هزاران تن از این خاک ها شسته و به دریا بریزد خاکی که در ساخت فرش مصرف می شود آنقدر ناچیز است که حتی قابل مقایسه با حجمی که در فرسایش طبیعی وارد دریا می شود نیست. به طور کلی مداخله در امور طبیعت به زیست محیط آسیب می زند.

هنر بازیافت و زیست محیط هرمز

از دیگر جایگزین های مواد برگرفته از طبیعت جزیره هرمز و همچنین تلاش برای همراهی با بافت زیست محیطی هرمز، گرایش به هنر بازیافت دیده می شود. گرایشی که همگام با افزایش دغدغه های زیست محیطی اهمیت و توجه به آن گسترش پیدا کرده است، گرایشی که در میان برخی از هنرمندانی که در جزیره هرمز کار کرده اند نیز دیده می شود. در این زمینه نیز احمد نادعلیان پیشگام بوده است، از جمله آثاری که با لباس های کهنه زنان بومی هرمز، خلق کرده است. به طور سنتی و پیامد رسوم فرهنگی، بانوان جزیره لباس های کهنه خود را یا می سوزاندند و یا آن ها را به دریا می انداختند که از لحاظ زیست محیطی جنبه مثبتی نداشت چرا که آب دریا لباس ها را در کنار ساحل روی هم انباشته می کرد و باعث آلودگی می شد. برای ساخت اثر، این لباس های سوزن دوزی جمع آوری و شسته می شود، قسمت سوزن دوزی آن ها جدا و بر دیوار موزه نصب می شود که این خود نشانه ای از معرفی فرهنگ و هنر زنان جزیره است، سپس از قسمت بالایی شلوارهای دورریز روتختی ۴۰ تکه تهیه می شود. (تصویر ۲) امروزه هنر بازیافت گستردگی فراوان و جایگاه ویژه ای در هنر معاصر دنیا دارد و طی دهه های اخیر از سمت و سوی اعتراضی خود به یک سمت و سوی زیست محیطی و اجتماعی متمایل گشته است و در همین راستا توانسته تا با عموم مردم ارتباط خوبی برقرار کند. (۲۴)

در ارتباط با استفاده از خاک های رنگی برای ساخت اثر هنر محیطی خود نادعلیان پیش گام بود و می توان گفت ایده استفاده از خاک های رنگی برای فرش خاکی ریشه در تجربیات نادعلیان داشت. البته این مطالب در سایت نادعلیان مستند شده که در طی مصاحبه با اعضای گروه نو هرمز اعتقاد بر این داشتند که زباله ها در کمپ جمع آوری می شده و به ماشین شهرداری تحویل داده می شده است. اختلاف نظرات زیادی در این میان وجود دارد. او زمانی که مدیریت کارگاه هنر محیطی را در جزیره هرمز به عهده داشت، کار با خاک های رنگی در جزیره هرمز را در کارگاهش برای هنرمندان بومی مطرح و مدیریت کرد. پس از این رویداد، او از مواد طبیعی که از طبیعت به دست می آمد برای چیدمان محیطی و هنر کالبدی استفاده کرد. یکی از کارهای مشترک او با مردم بومی جزیره هرمز استفاده از خاک های رنگی برای نقاشی مرغ اساطیری «سیمرغ» بود. او اعتراف می کند که اولین روزی که خاک را به عنوان ماده هنر محیطی پیشنهاد داده است هیچ وقت چنین سرانجام و فضای اخلاقی نادرستی را پیش بینی نمی کرده است. (۲۵)

در طی مصاحبه با هنرمندان و تحقیقات تکمیلی می توان به این امر پی برد که پروژه ی فرش خاکی به تنهایی باعث تخریب و تهدید محیط زیست نمی شود در حال حاضر چندین سال از آخرین پروژه ی فرش خاکی می گذرد و جزیره دست خوش آلودگی های زیست محیطی ناشی از زباله و عدم رسیدگی اداره حفاظت محیط زیست به این امر می باشد. ازدیاد توریست بدون زیر ساخت مناسب در جزیره، در نتیجه آسیب به زیست محیط را در پی دارد. فرش خاکی با متریا ل طبیعی که مربوط به منطقه است ساخته می شود و به محیط هیچ آسیبی وارد نمی کند زیرا که هنر میرایی است و دوباره به طبیعت باز می گردد. برای انجام پروژه فرش خاکی از ۵۰ کیسه خاک استفاده شده که ۱۵ کیسه از آن، از نخاله های معدن خاک سرخ جزیره استفاده شده است. سید محمدرضا فاطمی اولین رئیس اداره محیط زیست هرمز بر این اعتقاد است که جابه جایی خاک های رنگی که به وفور در جزیره یافت می شود هیچ تاثیری در نابودی خاک ها ندارد. چرا که در نتیجه ی پژوهش های انجام شده

تصویر ۲- نگارنده (۱۴۰۱). جمع آوری لباس‌های کهنه از کنار ساحل، موزه دکتر نادعلیان، جزیره هرمز.

Figure 2. Author (1401). Collecting old clothes from the beach, Dr. Nadalian Museum, Hormuz Island.

تخریب‌شده برجای مانده است، قرار می‌دهد که شبیه به غده‌ای خون‌آلود بر سر میله‌ای برافراشته می‌شود. زباله‌های دیگر هم به میله وصل و مابقی زباله‌ها مثل یک نوار از میله به سمت دریا هدایت می‌شوند. این اثر بر سر راه گردشگران و رفت‌وآمد آن‌ها قرار می‌گیرد و جنبه تذکر و یادآوری برای آن‌ها دارد تا در حفظ بیشتر محیط‌زیست کوشا باشند. این اثر هم به صورت ویدیو آرت تهیه‌شده و قابل مشاهده است و هم یک اثر هنر محیطی و بازیافتی را به نمایش می‌گذارد. (تصویر ۳)

تورم زباله نیز اثر محیطی از مسلم ابراهیمی است که با استفاده از زباله‌های بازیافتی که در جزیره هرمز رها شده بودند اجرا شد. این هنرمند بدون برنامه‌ریزی قبلی با تورمی از زباله در کنار ساحل مواجه می‌شود و تصمیم به جمع‌آوری آن‌ها می‌گیرد. زباله‌ها و مواد بازیافتی کنار ساحل را با چسب به هم متصل می‌کند و کم‌کم به توده‌ای بزرگ تبدیل می‌شود و بعد آن‌ها را با خاک سرخ هرمز رنگ‌آمیزی می‌کند؛ هدف این اثر آگاهی دادن به مخاطبان از وخامت اوضاع بهداشتی و زیستی جزیره است. در کنار ساحل این توده از زباله را بر روی میله‌ای فلزی که از سازه‌ای

شکل ۳- مسلم ابراهیمی (۱۳۹۱). تورم زباله، جزیره هرمز. (۳۰)

Figure 3. Moslem Ebrahimi (1391). Garbage inflation, Hormuz Island

مجموعه آرام گاه، مجموعه‌ای عزای عمومی، لشکر مرگ، عکس‌های رویای قرمز در جزیره هرمز تلاش کرده است تا پیامدهای زیست‌محیطی جزیره هرمز و به‌طور مشخص زندگی حیوانات بومی آنجا را مورد توجه قرار دهد. معماریان در مستند استخوان‌های شکسته به مسئله آهوهای جزیره هرمز پرداخته است که تا سال ۹۷ فقط ۴۰ تا از آن‌ها باقی مانده بودند که در اثر بی‌آبی، تصادف و یا به خاطر خوردن

در ارتباط با آنچه در زیست‌بوم جزیره هرمز اتفاق می‌افتد هنرمندانی نیز هستند که به‌صراحت با استفاده از مواد و عناصر رهاشده در طبیعت هرمز آثاری آفریدند که رخدادهای زیستی را هدف قرار داده‌اند و سعی کرده‌اند تا مخاطب را با آن آشنا کنند، علیرضا معماریان یکی از این هنرمندان است که هدف آثارش در جهت حفظ محیط‌زیست هرمز صورت گرفته است، او در مجموعه‌ای از آثار محیطی از جمله مجموعه تاوان (تولد مرگ)

و بدن آهوها را مونتاژ و بازسازی کرد و بعد آن‌ها را به عنوان ماده کار خود استفاده کرد. (تصویر ۴) برخی از آثارش مانند هجوم لشکر مرگ به صورت محیطی در جزیره چیدمان شد و برخی دیگر نیز به صورت ویدیو و عکس به انجام رسید.

تصویر ۴ - علیرضا معماریانی (۱۳۹۶). عزای عمومی، جزیره هرمز. (۳۱)

Figure 4. Alireza Memariani (2017) Public mourning. Hormuz Island

محیط زیست و خطراتی که متوجه حیوانات بومی این جزیره می شود در یک اثر دیگر نیز انجام شده است، اثری با عنوان مرگ لاک پشت‌ها یا لاک پشت‌های سرخ با همکاری دانشجویان نادعلیان و گروه هنرهای تجسمی هرمزگان در بهمن ۱۳۸۶، کنار ساحل به نمایش درآمد. این هنرمندان با خاک سرخ جزیره هرمز به صورت چاپ تصویر لاک پشت‌ها را بر ساحل دریا اجرا کردند، این گونه که با موج‌های بزرگ اثری از لاک پشت‌ها باقی نمی ماند گویی که با امواج، به دریا بازگشته اند. (تصویر ۵)

تصویر ۵ - اثر اجرا شده در کارگاه مشترک دانشجویان دانشگاه شاهد و گروه هنرهای تجسمی هرمزگان (۱۳۸۶)، مرگ لاک پشت‌ها، جزیره هرمز. (۳۳)

Figure 5. The work performed in the joint workshop of shahed University student and Hormozgan Department of Visual Arts(2008) The Death of Turtles.Hormoz Island.

زباله‌هایی که توریست‌ها در محیط زیست رها می کردند، جان خود را از دست می دادند. او همین مرگ آهوها را در نمایشگاه لشکر مرگ دنبال کرد و حدود ۳۰ لاشه آهو را جمع آوری و پس از پوسیده شدن آن‌ها، طی فرآیندی دشوار، استخوان‌ها را جداسازی

او با نمایش استخوان طلایی رنگ آهوها در بافت آسیب دیده هرمز، مرگ آن‌ها را وجهی اسطوره‌ای می بخشد و مرگ آن‌ها را یک مشکل فرهنگی عام معرفی می کند. استفاده از استخوان آهوها که در طبیعت جان خود را از دست داده اند و تبدیل آن‌ها به سمبل دیگری از آهو، می تواند جزء هنر بازیافت و یا دوباره شکل دادن (reform) به آن باشد. از نظر تأثیرات اجتماعی، اجرای آثار معماریانی دستاورد مثبتی برای جزیره داشت که موجب حمایت موزه دکتر نادعلیان و ریش سفیدان و دغدغه‌مندان و جوانان در جهت آبرسانی به آهوان تشنه جزیره شد (۳۲). آلودگی

خاک سرخ می‌شود که به رنگ قرمز نمایان است مانند زخم یا جراحی خونین که بر زمین نقش بسته است. این بار جراح انسان است و مجروح جزیره‌ای است که خاکش به رنگ خون هست. ذخیره این معدن در حدود ۲۰۰ هزار تن تخمین زده شده است؛ بنابراین تا ۲۰ سال دیگر این جراحی و تجاوز انسان به خاک این جزیره وجود خواهد داشت. (تصویر ۶)

تصویر ۶- مسلم ابراهیمی (۱۳۹۱). جزیره مجروح، تایپوگرافی، جزیره هرمز. (۳۴)

Figure 6. Moslem Ebrahimi (1391). Majroh Island, Typography, Hormuz Island

قرار گرفته مطرح می‌کند این آثار گاه در مسیر احیا و بازآفرینی محیط‌های آسیب‌دیده قرار می‌گیرد و آن‌ها را به روش‌ها و میانجی‌های هنری و زیباشناختی احیا و بازآفرینی می‌کند [...]. این هنر علاوه بر بیان رهیافت‌های مهم به نقد مسائل زیست‌محیطی نیز می‌پردازد و برای رهایی از بحران‌ها و معضلات هشدارهای نمادین همراه با تأملات شاعرانه ارائه می‌دهد. (۲۴)

در هر صورت اکثر این آثار به‌مانند هجوم لشکر مرگ از معماریانی را می‌توان مرثیه‌هایی برای زندگی حیوانات جزیره هرمز دانست، آثاری که هدفشان درگیر کردن مخاطب با تبعات زیست‌بوم جزیره هرمز است، چنانچه امیلی بردی نیز یکی از اهداف هنر محیطی را قرار دادن مخاطب در شرایطی می‌داند تا از خود نسبت به نوع دانش زیست‌محیطی ارائه‌شده در اثر هنری سؤال بپرسد و اینکه اثر هنری چگونه می‌تواند به درک جدیدی از هویت شخصی و بوم‌شناختی مخاطب کمک کند. (۳۵)

نتیجه‌گیری

در بحث نظری پژوهش، با استناد به الگوی سه‌گانه رابرت استرک پیرامون نسبت امر اخلاقی با اثر هنری دیدیم که دیدگاه وی سه حوزه نحوه ساخت اثر هنری، پیامدهای اخلاقی اثر و همچنین

اثر دیگری که به آسیب‌های زیست‌محیطی جزیره هرمز اشاره می‌کند «جزیره مجروح» از مسلم ابراهیمی است که هنرمند آن را به دعوت از گروه نو هرمز در جزیره اجرا کرد. این اثر ترکیبی ساده از گزاره ادبی، تایپوگرافی و محیط است. منبع الهام این اثر تخریب بافت خاکی و تپه‌های جزیره هرمز بود، ابراهیمی با مشاهده عکس‌های ماهواره‌ای هرمز، متوجه نشانه‌هایی از معدن

سالانه بیش از ده هزار تن خاک سرخ از معدن استخراج و صادر می‌شود که با فعالیت‌های طرفداران محیط‌زیست تا حدودی از صادرات خاک‌ها جلوگیری شد؛ این اثر در محیط طبیعی و با استفاده از تایپوگرافی بر صخره‌های کنار دریا نوشته‌شده است: جزیره مجروح، خاکت، خون خشکیده زمین است. این یک شعار محیط‌زیستی است که در حمایت و توجه به محیط‌زیست هرمز اجرا شده است و این شعار، نوعی تذکر، یادآوری و شاعرانگی را به همراه دارد که مخاطبان با دیدن آن بیدار شوند. این اثر در قالب ویدیوهای کوتاه ضبط و ثبت شده است.

این دست از آثار را زیرمجموعه هنر بوم‌شناختی نیز می‌توان دسته‌بندی کرد، هنری که شکل معاصر [از ابتدای دهه ۱۹۹۰] از هنر محیطی است که توسط هنرمندانی ایجاد می‌شود که نگران موقعیت‌های محیطی محلی و جهانی هستند. این هنر با رویکردی خاص در تلاشی نو برای رسیدن به یک تأثیر ژرف‌تر و طبیعت‌دوستانه‌تر، معمولاً از عناصر طبیعت بیشتر استفاده کرده و از لحاظ تاریخی، فضا، زمان و طبیعت را به هم نزدیک می‌کند. این هنر در حقیقت یک‌بار دیگر ضرورت تماس و نزدیکی دوباره بشر را با طبیعت - که در جوامع پسا صنعتی به شدت مورد توجه

روند کار هنری او باعث شناخت ظرفیت‌های پنهان محیط و باعث سرزندگی فضا و بهبود زندگی مردم جزیره شد. توجه معماریانی به زندگی آهوان جزیره منجر به کنش‌های محلی برای آب‌رسانی به آهوان شد. مسلم ابراهیمی با نشان دادن دغدغه پاکیزگی محیط زیست آثاری را با مواد بازیافتی ساخت که در برخی مواقع با جمع‌آوری زباله توسط افراد بومی و مخصوصاً گردشگران و توریست‌ها نوید جزیره‌ای زیباتر و پاک‌تر را می‌دهد؛ حال بر اساس الگوی سه‌گانه استکر، آثار نادعلیان، معماریانی و ابراهیمی را می‌توان در راستای اخلاق محیط زیستی در نظر گرفت، چراکه هم از نظر ساخت، هم پیامدها و هم پیام‌هایی که به همراه دارند کاملاً توجه مخاطب را به ارزش‌های زیست محیطی جزیره جلب و تلاش می‌کنند تا از طریق اثر هنری به او آگاهی دهند. اما در برابر اثری مانند فرش خاکی، با تقدم پیام‌های سیاسی و فرهنگی، هم زیبایی‌شناسی هنری و هم اخلاق زیست محیطی را در راستای هدف خود به خدمت گرفته است. این اثر با نقطه نظرات متفاوتی روبرو است و مخالفان و موافقان بسیاری دارد اگر فقط از جنبه‌ی زیست محیطی بخواهیم به آن نگاه کنیم نه تنها این اثر بلکه هر اثر هنری دیگری که دخل و تصرف در طبیعت داشته باشد و نظم طبیعت و بکر بودن آن را تهدید کند برای زیست محیط جبران ناپذیر است.

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که آثار هنر محیطی صرفاً به دنیای هنر تعلق ندارند و مفاهیم برآمده از آن‌ها - هرچند اندک - می‌تواند بر کنش‌های اجتماعی در راستای بهبود زندگی و محیط زیست کمک کند. با وجود اینکه در ایران، به‌ویژه مناطق دورافتاده برای هماهنگ کردن طبیعت و توسعه در راستای هم‌تلاشی انجام نشده است و نمی‌توان انتظاری از سیاستمدار، دانشمند، فعال محیط زیست و هنرمندان داشت؛ اما فعالیت‌های هنرمندان محیطی در جزیره هرمز و دستاوردهای آن‌ها می‌تواند به الگویی برای دیگر مناطق ایران تبدیل شود. در این راه حمایت‌های دولتی و نهادی و مردمی نقش اساسی دارد، برای نمونه در دوره‌های اول هنر محیطی در جزیره هرمز به‌واسطه حمایت‌هایی که می‌شد شور و اشتیاق هنرمندان جوان برای شرکت در گردهمایی‌ها و جشنواره‌ها در جزیره بیشتر بوده است

پیام و مفاهیمی که به اخلاق مربوط می‌شود را در برمی‌گیرد. در ادامه با فرض اینکه حفظ محیط زیست مهمترین وظیفه اخلاقی انسان در ارتباط با محیط زیست است این مسئله مطرح شد که فعالیت‌های هنرمندان محیطی چگونه جنبه‌های مختلف زیست-محیطی این جزیره را تحت تأثیر قرار داده‌اند. ضمن تأکید بر موقعیت و شرایط منحصر به فرد زیست بوم جزیره هرمز و اینکه فعالیت‌های هنرمندان محیطی چگونه جنبه‌های مختلف زیست محیطی این جزیره را تحت تأثیر قرار داده اند. مشخص شد که امروزه با افزایش آگاهی‌ها، دغدغه‌های محیط زیستی از چنان اهمیتی برخوردار شده است که برخی گرایش‌های هنر محیطی و هنرمندان آنها هدف خود را بر آگاهی رسانی پیرامون جنبه‌های آسیب‌زننده به محیط زیست متمرکز کرده‌اند. این دسته از هنرمندان سعی می‌کنند که از طریق آثار خود آگاهی‌های عمومی در ارتباط با تبعات آسیب‌های زیست محیطی را به شکل‌های مختلف مطرح کنند. به‌طور کلی در آثار هنرمندانی که دغدغه زیست محیطی دارند نهایت تلاش هنرمند این است که به محیط آسیب نزنند و از به کار بردن مواد آلاینده دوری جوید؛ در عوض سعی می‌کنند اثرشان را به‌گونه‌ای با محیط ارتباط دهند که آسیب‌های وارد شده بر آن را برملا کنند. آنچه نمونه‌هایی از آن در ارتباط با زیست بوم جزیره هرمز تحلیل شد و آثار هنری و کنش‌های برخی هنرمندان محیطی باعث شد تا در جزیره هرمز برخی اقدامات اصلاحی صورت بگیرد. حضور مستمر احمد نادعلیان در این جزیره و خلق آثار هنری زیست محیطی باعث شده است تا جزیره به‌عنوان یک سایت هنرهای محیطی شناخته شود و دعوت از هنرمندان ایرانی و بین‌المللی و شروع فعالیت‌های آن‌ها در عرصه زیست محیطی باعث جذب توریست و گردشگر و به راه افتادن چرخه اقتصادی، هنری، فرهنگی و اجتماعی و زیست محیطی در جزیره هرمز شده است. ضمن اینکه نادعلیان با راه‌اندازی موزه و هنرمند سرا و پاک‌سازی خیابان‌ها و کوچه‌های اطراف از زباله‌ها، نقاشی روی دیوارها در ابتدا اهالی بومی را جذب کرد که بیشتر به محیط پیرامون خود ارزش قائل باشند. او همچنین در جایگاه یک هنرمند کنشگر، راهکاری بسیاری را به‌طور مستقیم در جهت حفظ محیط زیست ارائه می‌دهد و ادامه

- industry. Tehran: Social Science Publishing House, 2013. (In Persian)
4. Kamran, Hassan. Military geography of the islands (Hormoz, the three islands, Siri, Farur, Farurgan). Tehran: Publications of the Geographical Society of Iran. 1383. First edition. (In Persian)
  5. Khairabadi, Nabiullah and Zainab Ansari. Habitat classification of Hormoz Island based on geological structures. Marine science and technology research. 2016. Number 12. (In Persian)
  6. Jafari Hamidreza, Alireza Mousai and Hassan Hoveidi. Sustainable tourism management is a legacy for the future. El, Egel, David. academic jihad 1388. (In Persian)
  7. Stecker, Robert. 2008. "Immoralism and the Anti-theoretical View." *British Journal of Aesthetics* 48: 145–161.
  8. Mirzaei, Davoud, an examination of the relationship between man and nature and technology in environmental art. Master of Art Research, Islamic Azad University, Faculty of Art and Architecture, 2019.
  9. Darabi, Helia, Amir, temple, environmental art: Andy Goldsworthy, statue, Mehr 1382, number 15, page 12-13.
  10. Mir Khalaghi, Marjan, Farideh, Afarin, analysis of the components and issues of environmental aesthetics, Research Journal of Art Academy, winter 2018, number 19, page 71-45.
  11. Turki Baghbadrani, Reza Afahmi, Naqsh Art Umbi dur Behdud Level Culturali Be Interakt Umbih: Case Study Iran. Fundamentals of Visual Arts, 1396, No. 3, Page 31_48.
  12. Edwin, Nafisa, analysis and explanation of the addressee's position

و کار گروهی در بین هنرمندان بیشتر انجام می‌شد، اما بعد از آن اغلب کارهای اجرا شده به دلیل عدم حمایت‌های مادی و معنوی به صورت انفرادی اجرا می‌شود. از سوی دیگر عدم توجه ساختارهای کلان مدیریتی به محیط‌زیست باعث شده است تا درون‌مایه اکثر هنرهای محیطی بیان‌کننده نوعی تلخی و بدبینی باشد. کما اینکه اکثر فعالیت‌های هنرمندان در راستای حفاظت محیط‌زیست در جزیره هرمز و یا سایر مکان‌ها بیشتر به سوگواری و مرثیه‌خوانی بعد از فاجعه‌های محیط‌زیستی تبدیل شده است که البته این کار هم ارزشمند هست ولی متأسفانه به‌ندرت راهکاری در جهت حل مسائل و معضل محیط زیستی ارائه شده است.

پیشنهادها

هنر محیطی در ایران و در بین مردم آن‌چنان مورد توجه قرار نگرفته است برای شناخت آن و با ایجاد راهکارهای بهتر محیط زیستی می‌توان برنامه‌هایی برای اهمیت دادن بیشتر مردم به زیست‌بوم‌ها در نظر گرفت، چنانچه نمونه‌های موفق هنرهای محیطی جزیره هرمز را به‌عنوان شاخص در نظر گرفت می‌توان پیشنهاد داد که برگزاری جشنواره‌های هنر محیطی با رویکرد حفظ محیط‌زیست در انواع زیست‌بوم‌های در معرض خطر ایران می‌تواند توجه رسانه‌ها و مسئولین و مردم را نسبت به ترمیم و حفاظت از آن‌ها جلب کند. کما اینکه مجموع انتقادها به فرش خاکی هرمز توانست تا حدودی نسبت به رعایت عوامل زیست‌محیطی در ساخت آن بینجامد. اینکه با راه‌اندازی کارگاه‌های هنر محیطی در مدارس و حتی برای خانواده‌ها و کودکان، هم خلاقیت هنری را افزایش داد و هم مسائل زیست‌محیطی را یادآور شد.

References

1. Blasch, J. Turner, R.W. (2016) Environmental art, prior knowledge about climate change, and carbon offsets. *J Environ Stud Sci* 6, 691–705.
2. Iran's national statistics portal. Overall results of the 2015 census. Year 2016
3. Ziyai, Mahmoud and Mozghan Tarab Ahmed. Understanding the tourism

- research, Faculty of Art, Al-Zahra University, 2013. (50). (In Persian)
22. Architecture. University campus, buildings in New York's academic gardens: Dober, Richard. McGraw-Hill. 1996.
  23. Pretty, G. H. Chipuer, H. M. and Bramston, P, 2003, Sense of place amongst adolescents and adults in two rural Australian towns: the discriminating features of place attachment, sense of community and place dependence in relation to place identity, *Journal of Environmental Psychology*, 23: 273-287.
  24. Mangezi Reza. Interactions between artists and the environment in the connection of contemporary art. Tehran: Hazare Qaqnoos Publishing House 1401. (126). (In Persian)
  25. Nadalian, Ahmed. Ahmad Nadalian with an introduction by John Kay Grande. Tehran. 2016. (12). (In Persian)
  26. [https://deltapayam.com/412178/%D9%81%D8%B1%D8%B4-%D8%AE%D8%A7%DA%A9%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%AC%D8%B2%DB%8C%D8%B1%D9%87-%D9%87%D8%B1%D9%85%D8%B2/past access data:10/5](https://deltapayam.com/412178/%D9%81%D8%B1%D8%B4-%D8%AE%D8%A7%DA%A9%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%AC%D8%B2%DB%8C%D8%B1%D9%87-%D9%87%D8%B1%D9%85%D8%B2/past%20access%20data%3A10%2F5)
  27. <https://www.irna.ir/news/4674580/%D8%AC%D8%B2%DB%8C%D8%B1%D9%87-%DB%8C-%D9%87%D8%B1%D9%85%D8%B2-%D9%88-%D8%A8%D8%B2%D8%B1%DA%AF%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D9%81%D8%B1%D8%B4-%D8%AE%D8%A7%DA%A9%DB%8C->
  - in the art works of Iran's environment with a sociological approach. A case study of eco-art in Iran, 1398, Yazd University, Faculty of Arts and Architecture.
  13. Matli, Shiva, Bahram, Ahmadi, environmental concerns in the form of art, environment and urban, *Farhang Yazd*, 1398, number 3, page 48_68.
  14. Turner, Jane, 1996. *The Dictionary of Art Volume 7 and 11*, Groves's New York Dictionaries. p.415.
  15. M.S. Smith. 1996, *Crime Prevention through Environmental Design in Parking Facilities*, Washington, DC: US, Department of Justice, National Institute of Justice. p.11.
  16. Pakbaz, Ruin. *Encyclopedia of art (painting, sculpture, graphics)*. Tehran: Contemporary Culture. 2016. (403). (In Persian)
  17. Carlson, Allen. 2000. "Is Environmental Art an Aesthetic Affront to Nature?" In *Aesthetics and the Environment: The Appreciation of Nature, Art, and Architecture*, 150-163. London: Routledge. p.150.
  18. Brady, E. & Seppä, A. (Eds) (1998) *IO: Journal of Applied Aesthetics Special Issue: Environmental Art*, 1, p.145-161.
  19. Potteiger M. & Purinton, J. *landscape Narratives* Hogn Wiley and sons inc. Costall, A.) 1995 (Socializing affordances. *Journal of Theory and Psychology*, 5(4), 1998.
  20. Ghabrai Farhad. *Contemporary trends in visual arts*. Esmagula, Hvardji. Tehran: Publishing of cultural researches. 2013. (384). (In Persian)
  21. Rahbarnia, Zahra and Atefe Khas. "Environmental art in the last decade of Iran". Tehran. Master's degree in art

- B1%D8%B6%D8%A7-
%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%A
7%D8%B1%DB%8C%D8%A7%D9
%86%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-
%D9%86%D9%85%D8%A7%DB%8
C%D8%B4%DA%AF%D8%A7%D9
%87-
%D8%B9%D8%B2%D8%A7%DB%
8C-
%D8%B9%D9%85%D9%88%D9%8
5%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-
%DA%AF%D8%A7%D9%84%D8%
B1%DB%8C-
%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D9%
85%D8%A7%D8%AF/ past access
data:10/5
32. <https://www.ak.blogsky.com>
33. <https://nadalian.com/%D8%AF%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D8%B2%D9%86%D8%AF%DA%AF%DB%8C/%D9%87%D9%86%D8%B1-%D9%85%D8%AD%DB%8C%D8%B7%DB%8C-%D9%BE%D8%A7%D9%86%D8%B2%D8%AF%D9%87%D9%85%DB%8C%D9%86-%D8%AC%D8%B4%D9%86%D9%88%D8%A7%D8%B1%D9%87-%D9%87%D9%86%D8%B1-%D9%85%D8%AD%DB%8C%D8%B7%DB%8C/ past access data:10/8/>
34. <http://www.moslemebrahimi.com/ past access data:10/8>
35. Brady, Emily (2007). Introduction to 'Environmental and LandArt': A Special Issue of Ethics, Place and Environment. Ethics, Place and Environment. Vol. 10, No. 3.
- %D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%8
6
28. <https://www.irna.ir/news/81514926/%D9%81%D8%B1%D8%B4-%D8%AE%D8%A7%D9%83%DB%8C-%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%86%D9%87-%D8%AC%D8%AF%DB%8C%D8%AF-%D9%87%D8%B1%D9%85%D8%B2>
29. <https://www.mashreghnews.ir/news/1354011/%D8%B1%D9%88%D9%86%D9%85%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-%D9%81%D8%B1%D8%B4-%D8%AE%D8%A7%DA%A9%DB%8C-%D8%AA%D9%85%D8%AB%D8%A7%D9%84-%D8%AD%D8%A7%D8%AC-%D9%82%D8%A7%D8%B3%D9%85-%D8%AF%D8%B1-%D8%AC%D8%B2%DB%8C%D8%B1%D9%87-%D9%87%D8%B1%D9%85%D8%B2-%D8%B9%DA%A9%D8%B3>
30. <https://www.moslemebrahimi.com/past access data:10/5>
31. <https://www.honaronline.ir/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%AA%D8%AC%D8%B3%D9%85%DB%8C-4/127735-%D9%87%D8%AC%D9%88%D9%85-%D9%84%D8%B4%DA%A9%D8%B1-%D9%85%D8%B1%DA%AF-%D8%A8%D9%87-%D8%B7%D8%A8%DB%8C%D8%B9%D8%AA-%D8%B1%D9%88%D8%A7%DB%8C%D8%AA-%D8%B9%D9%84%DB%8C%D8%>